

KOOLIÜENDUSLANE

H. RAJAMAA

EESTI KÄÄNDSÕNADE DEKLINATSIOONIST

1939

Nr. 4

KOOLIÜÜENDUSLANE

EESTI ÕPETAJATE LIIDU PEDAGOOGILISE TOIMKONNA
JUURES OLEVA KOOLIÜÜENDUSRÜHMA BÜLLETÄÄN

Nr. 4.

Lõikuskuu 1939.

6. aastakäik.

Ilmub 8 korda
aastas

Tellimishind eraldi „Õpeta-
jate Lehest“ 80 s. aastas.

Eesti käändsõnade deklinatsioonist ¹⁾.

1. Sissejuhatavaid märkmeid.

Eesti käändsõnade muutumine — nii nagu see esineb eri murdeis, rahva kõnekeeles, osalt ühiskeeleski — on üsna komplitseeritud nähtus. Mitmesuguste sõnade muutumise alal võime eri paigus tähele panna väga suuri erinevusi: ühe ja sama sõna eri käändvormid on erinevad eri paigus. Erinevused võivad seisneda kas isesuguses tüvevokaalis, käändelõpus (resp. muutelõpus) või tunnuses. Nii näit. ühiskeele *saad* : *sao*, osast. *saadu*, mitm. os. *saadusid* ~ *saade* asemel võime läänepoolseis murdeis kuulda: *saad* : *sae*, osast. *saadi*; idapoolseis murdeis koguni: *saat* : *saadu*, osast. *saatu*, mitm. os. *saatusi*; sõnast *õun* eksisteerib kolmesugune mitmuse osastav: *õunu* (ühiskeeles) kõrval veel: *õuni* (idapoolseis murdeis) ja *õune* (laialt lõuna- ja läänepoolseis murdeis); mitmuse omastava kuju *koerte* kõrval esineb laialt *koerade* kuju. Sääraseid erinevusi on rohkesti, mõnda kitsamas, mõnda laiemas ulatuses. Kirjakeele üheks tähtsamaks ülesandeks on olnud ühtluse loomine sõnade muutmises. Viimasel juhul võimegi kõnelda sõnade muutmisesest, mitte enam niipalju vabast muutmisesest, sest ühtlustamise, süsteemi loomise puhul on tegemist enam painutamisega, korra loomisega eri sõnade muutumise aladel, mistõttu järgnevas kõnelemegi ainult käändsõnade muutmisesest e. deklioneerimisest.

¹⁾ Käesolevas esitan kokkuvõtte ainult osast loengutesarjast, mille pidasin Tartu Täienduskursusil 1938. a. suvel. Teise osa ilmumine teostub loodetavasti lähemal ajal.

2. Liht- ja liithäälikud.

Kõik eesti häälikud jagunevad kahte suurde rühma: liht- ja liithäälikud. Liithäälikud on ühesugused häälikud, mis me kirjas märgime ühe- või kahekordse tähega. Näit. *u* (sõnas *tuli*), *uu* (sõnas *tuuled*), *l* (sõnas *tali*), *ll* (sõnas *tallis*), *g* (sõnas *tugi*), *k* (sõnas *tuki*), *kk* (sõnas *tukki*) on liithäälikud. Tuleb meeles pidada, et kõik pikad või ülipikad häälikud, mis me märgime kirjas kahekordse tähega, on liithäälikud. Liithäälikud jagunevad kahte alarühma. 1. Liittäishäälikud ehk vokaalühendid, kui erisugused täishäälikud (vokaalid) moodustavad häälikühendi. Näit. *ae* (sõnas *taevas*), *õe* (sõnas *nõelad*), *õua* (sõnas *põuane*) on liittäishäälikud (vokaalühendid). 2. Liitkaashäälikud ehk konsonantühendid, kui erisugused kaashäälikud¹⁾ (konsonandid) moodustavad omaette häälikühendi. Näit. on häälikühendid *ts* (sõnas *mets*), *ndm* (sõnas *randmed*) liitkaashäälikud.

Liittäishäälikute puhul eristatakse veel kitsam rühm kaksiktäishäälikute e. diftongide nime all, mida tavaliselt saame hääldada ühe hingamistõukega. Näit. *õu* (sõnas *lõug*) on diftong, kuid häälikühend *õua* (sõna *lõuad*) ei ole diftong, sest seda me ei saa hääldada ühe hingamistõukega (see on tähtis tegur sõnade silbitamisel, sest kaksiktäishäälikuid ei poolitata, näit. *lõu-a d*).

Liht-liithäälikute igakordne silmaspidamine hõlbustab suuresti sõnade silbitamist ja häälikute ning sõnade väl-tuse fikseerimist.

3. Silp.

Silbid võivad olla:

1. Lühikesed, kui need sisaldavad ainult ühe lühikese lihttäishääliku (ühenduses kaashäälikuga või ilma) ning kui järgmine silp ei alga *k*, *p*, *t*-ga. Nii on sõnus *e-ma* ja *te-ma* silbid *e-* ja *te-* lühikesed, sest need sisaldavad ühe lühikese lihttäishääliku ja neile järgnevad silbid ei alga *k*, *p*, *t*-ga (silp *te-* sõnas *teki* ei ole enam lühike).

2. Pikad, kui need sisaldavad: a) pika vokaali, b) diftongi, c) silbi lõpul kaashääliku (kuigi silbis endas on lühike

¹⁾ Konsonandi eestikeelne vaste on kaashäälik, mitte umbhäälik, nagu paljud ekslikult tarvitavad.

vokaal), d) järgmise silbi algul *k, p, t*. Nii on silbid *tuu-* (sõnas *tuu-led*), *oi-* (sõnas *oi-mud*), *met-* (sõnas *met-sas*), *ku-* (sõnas *ku-ked*) pikad. Loomulikult on pikad esimesed silbid näit. sõnus *meelsasti, kaenlas, tüki ja auku*, sest neis on ühendatud koguni kaks pika silbi tingimust (a ja c, b ja c, a ja d ja b ja d punktid).

Teiselt poolt silbid võivad olla lahtised ja kinnised.

Lahtised on kõik lühikesed silbid ja pikist silpidest pika vokaali või diftongiga lõppevad silbid, kui neile järgnev silp ei alga *k, p, t*-ga, kokku võttes: lahtised silbid on kõik vokaaliga lõppevad silbid, kui neile ei järgne *k, p, t* järgmises silbis. Seega esimesed silbid sõnus *e-ma, ke-na, tee-me, tei-nud* on lahtised.

Kinnised on säärased silbid, mis lõpevad konsonandiga või milledele järgnevad järgmises silbis *k, p, t*. Sellest järeldub, et kõik kinnised silbid on alati ka pikad (vastupidine on ainult osaliselt võimalik, nagu nähtub eelmisest lõigust).

Silpide lahtisuse või kinnisuse ning lühiduse ja pikkuse täpne tundmine ja alatine silmaspidamine on tarvilikemaid eeldusi sõnade vältuse fikseerimisel ja sõnade õige deklinaerimise oskusel.

4. V ä l d e.

Kõik eesti lihttäishäälikud ja lihtkaashäälikud võivad esineda kolmes vältes, s. o. lühikeses, pikas ja ülipikas vältes (lihtsustatult tarvitame mõnikord järgnevas, nagu üldiselt vastavais keeleõpikuis, vastavalt I, II ja III vâlde). Liithäälikuil esineb ainult pikk ja ülipikk vâlde. Häälikute vâlde on seega ainult häälikute kestuse e. vältuse probleem. See ilmneb hääldamisel. Fikseerida saame seda kuulmise teel. Nii me kuuleme hääldamisel, et sõna *linas* kuulduvad kõik häälikud *l-i-n-a-s* lühidalt, kuid sõnas *linnas* (lauses: *ema elab linnas*) me kuuleme lühikeste häälikute *e, i, a, s* kõrval liithääliku *n*-i pikemalt; kuid sõnas *linna* (lauses: *ema sõitis linna*) me kuuleme häälikute *l, i, a* kõrval *n*-i veelgi pikemalt, kestmalt. (Olgu kõrvalmärkena tähendatud, et lauses *ema elab linnas* me L ä ä n e - E e s t i s kuuleme sõnas *linnas* *n*-i niisama pikalt kui sõnas *linna*, lauses: *ema sõitis linna*.)

Sõnas *ader* on kõik häälikud lühikesed (liithäälikud), kuid sõnas *adra* esineb liithäälik (liitkaashäälik) *dr* ja see kui h ä ä -

li k ü h e n d saab olla II või III vältes, käesoleval korral II vältes, (kuigi üksikult, isoleeritult võttes on nim. sõnakuju häälikud kõik lühikesed, s. o. esimeses vältes); võrdlusel sõnakujuga a t r a ilmneb, et selles on *tr* häälikühend veelgi pikem, s. o. III vältes. Nii on lugu kõigi liht- ja liithäälikute vältuse fikseerimisega.

N ä i l i s e l t lihtne vältete küsimus on ometi vägagi komplitseeritud, sisaldades endas kaks põhiprobleemi. 1. Häälikud (ka liithäälikud) ei esine ju üksikult, isoleeritult, vaid seostatult s õ n u s. Üksikute häälikute vältus eri sõnus või mitmesuguste sõnade eri vormides on eri m u r d e p i i r k o n n i s erinev, ebaühtlane, koguni vastuoksuslik (arvestamata veel eri kõnelejate individuaalseid erinevusi üksikute sõnade või sõnavormide hääldamisel). Nii võib kuuluda häälik *u* sõnas *kuulus* mõnes murdes pika-, mõnes jälle ülipikavältelisena, *ai* sõnas *haige* kuulub paiguti pika-, paiguti taas ülipikavältelisena (viimane hääldamine on fikseeritud kirjakeelseksi). Eelpool oli juba juttu sõnavormi *linnas* erinevast hääldamisest, täpsemalt häälik *n*-i erinevast vältusest hääldamisel. Analoogilisi erinevusi on meil tohtu palju.

2. põhiprobleem seisneb selles, kuidas tähistatakse eesti keeles häälikute erisugust vältust kirjas. Sellele saab anda väga lühikese vastuse: puudulikult! Eesti ortograafia pole kaugeltki foneetiline, kuigi seda tihti ekslikult väidetakse. Just häälikute vältuse märkimises — eesti keele ortograafia olulisima peatüki alal — on meie õigekirjutusviis puudulikem. Selle nähtuse on suurelt osalt põhjustanud meie ortograafia ajalooline kujunemiskäik (peamiselt saksa soost pastori-keelemeeste hoolitsusel olles) ja mitmete teiste kujunenud ortograafia-reeglite tõttu, mis piiravad eri vältete täpsemat tähistamist kirjas. Alljärgnevas esitaksin mõne iseloomustava joone vältete kirjas tähistamise ulatuse ja viisi kohta.

L ü h i k e s e (1.) välte tähistamine on lihtsaim: ühekordse tähega. Näit. *isa, tihe, hani, viga, padi, tuba, lumi, kana, vile, tuvi, kuri*.

Peamine raskuspunkt seisneb pika ja ülipika välte märkimises, resp. üksteisest eraldamises kirjas. Räägime küll niipalju ka ülipikast (III) vältest, kuid seda tähistatakse eesti õigekirjutuses ainult õige piiratud ulatuses: *k, p, t* puhul esimese lühikese vokaali järel ühesilbilises sõnus (nimetavas käändes) (näit. *kukk, sepp, pott*) ja kahesilbilistes

tüvedes (omastavast käändest) vokaalide vahel esimese lühikese vokaali järel (näit. *kukke, seppa, potti*), astmevahelduslikes *-ik* (*-stik, -nik* jne. lõpulis) sõnus (näit. laevastikku, kodanikku) ja piiratud ulatuses ka mõnes laensõna rühmas (näit. piiskoppe, kompvekke). Kõigil muil juhtumel jääb 3. välde kirjas eraldi tähistamata, seda märgitakse nagu vastavalt 2. väldegi. Seega on 3. välde, millest küll niipalju kirjutatakse ja räägitakse ja mille fikseerimisega nähakse koolides ränka vaeva, ainult paljas grammatiline fiktsioon. Nii jääb kõikide vokaalide (nii liht- kui liitvokaalide), kõikide liht ja liitkaashäälikute ja k, p, t (p i k a s i l b i järel 3. (ülipikk) välde kirjas nähtamatuks (vrd. *saama, karmid, läks metsa, sammuma, kooki, tülpinud* sõnakujudega *saanud, karmis, tuli metsast, sammub, koka, topi!*). Koguni raskeid kurioosume sisaldab meie väldete õigekirjutus. Kui võrrelda sõnavorme *võti ~ võtme*, siis näeme, et neis vormides on t-l täita kaks erinevat funktsiooni: *võti*-kuju puhul t tähistab teist väldet, *võtme* puhul aga 3. väldet. Niisamuti on lugu analoogiline *tütar : tütre, kukal : kukla* jne. juhtumel. Esitatud näidiseis kõigil juhtumel hääliku nii 2. kui 3. välde tähistatakse ühekordse tähega. Meie ortograafia kubiseb juhtumest, kus häälikute 2. välde tähistatakse kahekordse tähega, kuid konsonant-ühendite puhul 3. v. tähistatakse vastava ü h e k o r d s e tähega. Näit. vrd. l hääliku välteid sõnus *põllud : põldude*, m-i välteid sõnus *sammal : sambla*. Nagu eespool oli tähendatud, on k, p, t 3. välte tähistamiseks olemas erimärk kk, pp, tt näol, kuid kahjuks saame seda kasutada väga piiratud ulatuses: ainult lühikese vokaali järel vokaalide vahel. Konsonantühendite puhul ei saa see võimalus ühelgi juhtumil arvesse tulla. Sellest johtuvadki säärased kurioosumid, nagu näit. *koppel : kopl'i, vapper : vapr'a* sõnavormide puhul, kus ühe ja sellesama hääliku ülipikka väldet tähistame kirjas kord *pp*-ga, kord *p*-ga! Teatavasti selle põhjustajaks on koolides paljtuubitav reegel, et liitkaashäälikute puhul kirjutame alati kõik komponendid ü h e k o r d s e l t (välja arvatud liitsõnad). See on ebajärjekindlaid peatükke meie keele õigekirjutuse-süsteemis ¹⁾.

¹⁾ Eesti keele õigekirjutuse arenemisloos on tehtud korduvalt katseid, tähistada kirjas suuremas ulatuses ka kolmandat väldet, näit. M i h k e l V e s k e poolt (teoses „Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis“), kuid need on jäänud kõik teostamata, osalt kujunenud traditsioonide, osalt tehniliste takistuste tõttu (nii soovitas Veske mitmeid võimalusi, näit.: (neid) *kinngi, vallgus*, (palju) *kurrigi* ja kriipse ülipikaväteliste vokaalide ja konsonantide peal, näit. *kuülma*, (läks) *linna*, (seda) *tamme*, kuid puhttehnilised raskused ei võimaldanud nim. ettepanekute laiemat tarvitusele võtmist.)

Vastavalt häälikute vältusele on ka kõik sõnad kolmes (I, II, III) vältes. Kuna sõnavältuse küsimus on peamiselt grammatiline probleem, siis on meil ju mõnda aega olnud äge vaidlus sellest, mis võtta lähtekohaks sõnavältuse määritlemisel, kas vahestmena silbivälde või vahetult sisehäälikute välde.¹⁾ E. Muugi aastate eest algatatud (vt. „Eesti Keel“ 1923, lk. 150—166) ja kooligrammatikaisse sisseviidud keeruleine ning raskesti määriteldav ja piiriteldavgi silbivälde, mis tungis isegi algkooli keeleõpikuisse (vt. näit. Fr. Puusepa „Kirjakeele algmeid“ lk. 22), on tekitanud ägedaid vastuvaidlusi ja on juba mitmete keelemeeste poolt hüljatud, vt. näit. A. Kase — A. Vaigla — J. V. Veski keeleõpetusi, ka E. Muuk ise on oma õpikute viimaseis väljaandeis leevendanud ning kitsendanud silbivälte mõistet, defineerides neid samaväärsete mõistetenä („Sõna silbivälde ehk sõnavälde“, vt. E. Muuk ja K. Mihkla „Eesti keskkooli-grammatika“ III, 4. tr., lk. 21).²⁾

Sisehäälikute järgi sõnavälte määritlemine on üsna hõlpus: kui sõna sisehäälikud on kõik lihthäälikud ja lühikesed, siis see sõna on 1. vältes (lühivälteline), näit. *v[ar]es*, *[em]a*; kui sõna sisehäälikuist üks või mitu on vähemasti 2. vältes, siis on see sõna 2. vältes (teise- e. pikavälteline), näit. sõnad *[ann]ab*, *v[arr]ed*, *k[aev]ud*, *m[ets]as* on kõik teisevältelised, sest nad sisaldavad ühe teisevältelise liht- või liithääliku; sõna on 3. vältes (kolmanda- e. ülipikavälteline), kui selle sisehäälikuist on üks 3. vältes, näit.: *t[oom]a*, läks *m[ets]a*, *t[ask]u*, *k[aev]ama*, millede sisehäälikuist *oo*, *ts*, *sk*, *ae* on ülipikavältelised (liitkaashäälikute juures küll õigemini selle esimene komponent).

Sõnade vältuse tundmine on vajalik sõnade õige muutmise fikseerimisel. Kuid nagu juba eelpool oli tähendatud on rahva- ja ühiskeeleski sõnade vältuse alal suuri kõikumisi. Nii lisaks toodud näidiseile olgu veel märgitud, et näit. sõnade *kuulus*, *ainus*, *rõõmus*, *ihnus*, *hirmus*, *jõudus*, *enne*, *olla*, *tulla*, *saada*, kuuluvad õige laialdastel murdealadel teisevältelistena, kuna kirjakeeles need on fikseeritud kolmandavältelise-

¹⁾ Sõna sisehäälikuiks nimetatakse sõna esimese silbi täishäälikuid ja neile järgnevaid konsonante kuni teise silbi vokaalini, viimane välja arvatud.

²⁾ Nii algkooli kui ka vastava progümnaasiumi II kl. kavas puudub silbivälde.

t e n a. Kui tekib kahtlusi, kuidas selle või teise sõna või sõnavormi välde on fikseeritud kirjakeeles, siis tuleb pöörduda E. Muugi „Väikese õigekeelsus-sõnaraamatu“ poole, sest selles on fikseeritud (või saab fikseerida vastava analoogia põhjal) kõigi sõnade või sõnavormide 3. välde, kui see eksisteerib.

Alljärgnevas esitan katkendi J. Parijõe ühest teosest, et lugupeetud lugejad saaksid oma oskust proovida sõnade vältuse õiges fikseerimises.

„Valvetõkkest saadetakse sõdurid luurama. Sõdurid viskavad püssid rihmale, kohendavad padrunikotte ja lähevad. Öö on imeilus, taevas sügav ja tähed selged. Ülal peade kohal lendavad põriseses kahurikuulid nagu hüglaparmud.

Sõdurid istuvad mättale, kuulatavad pööd ja vaatlevad taevast. Seal ütleb üks: „Kui ilus on taevas. Ei tahaks praegu surra. Tahaksin veel elada, liikuda valgustatud saalides ja lõbutseda. Tahaksin täita oma elutöö, mis jääks mälestuseks tulevastele põlvedele. Sooviksin näha oma kalmukünkal ausammast. Nüüd aga jääb tegemata su elutöö, lange siin nagu Mooses, keegi ei tea pärast su hauda, kustub su mälestus.“

Ja vastab teine sõdur: „Ei ole minul midagi selle vastu, et langeksin täna ja et ei teata minu hauda. Ei taha mina mälestussammast oma hauale. Mina loon oma tööga ja eluga endale mälestussamba. Ehk küll kaob mu nimi, ei teata mu kalmuküngast, jääb ometi mu elutöö, jääb kodumaa parem tulevik. See on mu mälestussammas. Selle olen ise loonud ja seda ei võta minult keegi. Jääb püsima meie elutöö, meie loodud kodumaa parem tulevik“.

Siis tõusid sõdurid mättalt, läksid täitma oma ülesannet.

Need sõdurid ei tulnud luurekäigult tagasi... langesid, ja nende hauda ei teata tänapäevani. Aga püsib nende elutöö, nende mälestussammas, püsib vaba, parem kodumaa. —“

Lugupeetud lugejate vaeva hõlbustamiseks ja iseseisvalt jätkamiseks analüüsiksime algul ühiselt antud teksti esimese lõigu.

Valvetõkkest — eraldi *valve* ja *tõkkest*: *valve* (om. kääne) sisehäälikuist *av* on häälikühend *lv* ülipikk, tähendab kogu sõna on 3. vältes (vrd. sama sõna nim. käänet: *valve!*), *tõkkest* — 3. välde (pole kahtlusi!); *saadetakse* — *aa* on 2. vältes, seega on kogu sõna teisevälteline; *sõdurid* — 1. v.; *luurama* — 3. v. (vrd. *luurata!*); *viskavad* — 3. v.; *püssid* — 2. välde (vrd. *püsse!*); *rihmale* — 2. välde (*hm* on *pi k a s* vältes, vrd. *kaks rihma!*); *kohendavad* — 1. v.; *padruni* — 2. v. (liitkaashäälik, mille esimese komponendiks on lühikese vokaali järel *g, d, b*, on alati 2.-välteline); *kotte* — 3. v.; *ja* — 3. v. (kõik ühesilbilised sõnad on aksioomina kolmandavältelised); *lähevad* — 1. v.; *öö* — 3. v.; *on* — 3. v.; *imeilus* — mõlemad sõnad on 1. v.; *taevas* — 2. v. (vrd. *elab taevas!*); *sügav* — 1. v.; *ja* — 3. v.; *tähed* — 1. v.; *selged* — 3. v.; *ülal* — 1. v.; *peade* — 3. v.; *kohal* — 1. v.; *lendavad* — 3. v. (vrd. *lennata!*); *põriseses* — 1. v.; *kahuri* —

1. v.; *kuulid* — 2. v. (vrd. *kuulide!*); *nagu* — 1. v.; *hiigla* — 3. v.; *parmud* — 2. v. (vrd. *kaks parmu!*).

* * *

Eesti häälikute ja sõnade vältuse eriline uurimine ja tegelik selgitamine on eriti vajalik Kirde-Eesti murrete aladelt pärit olevaile või seal töötavaile õpetajaile, kuigi loomulikult kõigil õpetajail, kes töötavad teistel murdealadel ja õpetavad emakeelt, on tähtis kirjakeeles fikseeritud sõnade vältuse tundmine, sest nagu tähendasin eelpool, on selles küsimuses üsna rohkesti lahkuminekuid kirjakeele fikseeringu ja rahvakõnekeele puhul (ka Kesk- ja Põhja-Eesti murrete aladel, millele üldiselt baseerub meie kirjakeel).

6. Astmevaheldus.

Kõik eesti käandsõnad jagunevad astmevahelduslikeks ja mitteastmevahelduslikeks sõnuks. Kuna käesolevas töös pole võimalik süveneda küsimusse, mis on eesti astmevaheldus ja millest on see algselt tingitud — see on selle ala uurijate keskel olnud juba kaua akuutseks probleemiks —, siis olgu vaid märgitud, et astmevahelduslikkus või -vaheldusetus ilmneb käandsõnade ainsuse nimetava ja omastava (tarbekorral ka osastava) käände võrdlusel. Niisugused juhtumid, kus näit. nimetavas käändes on *tuli*, omastavas *tule*, sisseütlevas *tulle*, ei kuulu astmevahelduse mõiste alla.

Kui ilmneb mingi käandsõna nimetava ja omastava käände võrdlusel, et nim. sõna mõni sisehäälikuist on muutunud oma vältuse võilaadi poolest, siis võime kindlad olla, et meil on tegemist astmevaheldusliku sõnaga. Näit. sõna *kool* (3. välde) on omastavas käändes *kooli* (2. välde), sellega on vaheldunud nim. sõna sisehäälikuist *oo* oma vältuse poolt: nim. käändes on see pikemas, omastavas lühemas vältes; sõnast *mägi* on omastav kääne *mäe*, seega üks sisehäälikuist *g* kadus, millest ilmnis muudatus laadi poolest.

Astmeid on kaks: tugev ja nõrk.

Nagu eelpool nägime, esineb see vahel kahel viisil: vaheldub kas hääliku (resp. häälikute) välde või laad. Selletõttu saame kõnelda häälikute välte- ja laadivaheldusest. Välte-

vahelduse poolest vaheldub ainult häälikute p i k k u s, v ä l t u s, s. o. kus

1) liithääliku 3. välde vaheldub (lühikese vokaali järel) 2. vältega või (pika silbi järel) 1. vältega (näit. *kokk : koka*, *kook : koogi*) või teine välde (lühikese vokaali järel) vaheldub 3. vältega või esimene välde (pika vokaali järel) vaheldub 3. vältega (näit. *rikas : rikka*, *vaade : vaate*). NB! Häälikute *k : g*, *kk : k*, *p : b*, *pp : p*, *t : d*, *tt : t* vaheldus loetakse ka vältevahelduseks.

2) liithääliku 3. välde vaheldub sellesama liithääliku 2. vältega (näit. *mets : metsas*, *kõrts : kõrtsid*) või vastupidi: 2. välde vaheldub 3. vältega (näit. *taevas : taeva*, *rahvas : rahvad*).

Vältevahelduslike sõnade gruppi kuuluvad ka *-ik*-lõpulised sõnad, nagu *kodanik*, *ümbrik*, millede astmevaheldus ei ilmne küll selgelt nimetava ja omastava käände võrdlusel, küll aga ains. osastava ja muidugi ka mitmuse käänetes (*ümbrikku*, *ümbrikkude* jne.). Üldse tuleb nii paljudel juhtudel, peale ains. nim. ja omastava käänete veel silmas pidada eriti ains. osastavat käänet (ja vastavalt ka mitmuse omastavat ja osastavat). Nii on üsna suur rühm astmevahelduslikke sõnu, millede vahelduslikkus täielikult ilmneb alles ains. osastavas käändes (näit. *sõber : sõbra : sõpra*, *osi : osja : osja*¹⁾).

On tähelepanu ja meelespidamist pälviv, et kõigis vältevahelduslikes sõnus on tugevaastmelised sõnakujud kolmandas vältes ja nõrgaastmelised teises vältes (kuigi sõna mõni vahelduv sisehäälik võib olla 1. vältes (näit. *vaade*)).

Laadivahelduse puhul tugeva astme häälik (siin on tegu ainult konsonantidega) nõrgas astmes kas kaovad, asenduvad mõne teise häälikuga või assimileeruvad (sarnastuvad). Näit. *mägi : mäe*, *kõrb : kõrve*, *sada : saja*, *põld : põllud*. Laadivahelduse puhul on iseloomustav, et vahelduvate sõnade erivormide vältes on sõltumatu nõrgast või tugevast astmest. Nii on tugevaastmeline sõna *mägi*, 1. vältes, nõrgas astmes aga — kolmandas vältes, tugevaastmeline *jõud* jääb nõrgas astmes samuti 3. vältesse. Just viimane nähtus on paljudele arusaamatusi tekitanud. Tuleb meeles pidada, et sõnavälde on olenev ainult selle sõna (või -vormi) sisehäälikute

¹⁾ Rahvakeeles esineb suur osa sellesse alarühma kuuluvaid sõnu astmevaheldusetult: *adra : adra : adra(t) : adrasse*, *adrade : adrasid*, *tedre ; tedre : tedre : tedrede : tedresid*.

vältest, see ei olene selle sõna muist vormidest (eriti laadivahelduse puhul), astmevaheldus ilmneb ikkagi sõna eri muudete võrdluses.

Esitan siin ühe katkendi Fr. Tuglase „Väikesest Illimarist“, mille puhul lugupeetud lugejad võiksid selgitada, missugused sõnad on astmevahelduseta, missugused astmevahelduslikud. Viimasel juhul, kas see on nõrgas või tugevas astmes ja kas esineb välte- või laadivaheldus. Pala esimeses ja teises lõigus on kõik astmevahelduslikud sõnad sõrendatud.

Need olid parimad liulaskmise päevad.

Jõudes üles hangeharjale nägi Illimar kaugemale enese ümber. Talv muutis kõik vahemaad, tõi mõned asjad lähemale, kuid lükkas teised ka kaugemale. Põõsastest ja aedadest polnud palju jälgegi, puud ning majad näisid hoopis madalamad. Silm võttis laiemat kare, aga saladusi oli ometi vähem.

Ainult üks salapärane ime oli lisaks tulnud. See oli õrn härmakoend iga oksa ja rao, iga teiba ning tüve ümber. Päike sätendas selles tuhandevärviliselt. Ja karge õhk isegi oli nagu täis seda sädelust.

Siit hangeharjalt laskus nüüd lumelagendik alla linnumaja poole. Kuid ta ei paistnud kaugeltki ühetooniliselt valgena. Ega olnud vaja kaua vahtida, kuni selgus, et siia olid laotatud ema ja tädi linased kangad, tänavuse ja vahest mõne varemagi talve omad. Kõige selle hallika ja kollaka pidi päike, lumi ning külm ühte viisi valgeks tegema. Pleekaed! — nüüd vastas ta täitsa oma nimele ja ülesandele.

Käändsõnade muutmine.

Käändsõnade muutmisel peame esijoones silmas pidama järgmisi tegureid: 1. sõnade silpide arvu, 2. sõnade välidet, 3. kas sõna on astmevahelduslik või astmevahelduseta.

Kõik eesti käändsõnad võime jagada kahte suurde rühma: astmevahelduslikud ja astmevahelduseta sõnad. Vastavalt sellele me saamegi käänamisel kaks peakäändrühma: 1. astmevahelduslike sõnade käändrühm ja 2. astmevahelduseta sõnade käändrühm.

I. Astmevahelduslikud sõnad.

Kui võrrelda astmevahelduslike sõnade astet ains. nimeta-
vas, omastavas ja osastavas käändes, siis näeme, et
see on kahelaadiline või -suunaline: ühtedel sõnadel
on ains. nimetav kääne tugevas, omastav k. nõrgas ja
osast. k. taas tugevas astmes; teistel sõnadel on see enamalt
jaolt vastupidine, s. o. ains. nimetav k. on nõrgas, omastav
tugevas ja osast. k. jälle nõrgas astmes. Nii on sõnast
kukk, omastav *kuke*, osast. *kukke*; *võti*, omast. k. *võtme*, osast. k.
võtit. Vastavalt sellele jaotamegi kõik astmevahelduslikud sõnad
kahte alarühma:

1. Sõnad, millede ains. nim. kääne on tugevas astmes
ja omastav k. nõrgas astmes.

2. Sõnad, millede ains. nim. on nõrgas astmes ja
omastav tugevas astmes (viimasel juhul ains. osast. on
nõrgas astmes).

1. Ains. nimetav kääne tugevas, om. kääne
nõrgas astmes.

Kõigi sääraselt vahelduvate sõnade kui *sõda* : *sõja*, *sõda*,
õde : *õe* : *õde*, *lukk* : *luku* : *lukku*, *ümbrik* : *ümbriku*, *ümbrikku*,
kool : *kooli* : *kooli* (tug. a.) astmevahelduse ja käändelõppude
skeem peakäändeis on järgmine.

Ainsus.

Nimetav — tugev aste, 0¹⁾

Omastav — nõrk aste, 0

Osastav — tugev aste, 0

Sisseütlev — { tugev aste, 0
(nõrk aste, -sse)

Mitmus.

Nimetav — nõrk aste, 0

Omastav — tugev aste, -de

Osastav — tugev aste, -i, -e, -u, -sid

Sisseütlev — { tugev aste, -desse
(nõrk aste kujundatakse osa sõnust osast.
käände järgi).

¹⁾ Null-märgiga on tähistatud erilise lõpu või tunnuse puudumist.

Kui näit. võtame rea sääraselt vahelduvaid astmevahelduslikke sõnu, siis saame eelpooltoodud skeemi järele järgmise pildi (ruumi kokkuhoiu huvides jätame järgnevas ja edaspidi käändnimetused ära, sest peakäanded esinevad alati kindlas standardjärjekorras: ainsuses: *n i m e t a v*, *o m a s t a v*, *o s a s t a v*, *s i s s e ü t l e v* ja mitmuses: *o m a s t a v*, *o s a s t a v* ja *s i s s e ü t l e v*)

r i d a — *rea* — *rida* — *ritta* ~ *reasse*, *ridade*, *ridu*¹⁾ (*ridasid*), *ridadesse*;

l o m p — *lombi* — *lompi lompi* ~ *lombisse*; *lompide* — *lompe* ~ *lompidesse*;

j ä t k — *jätku* (n. a.) — *jätku* (t. a.) — *jätku* (t. a.) ~ *jätkusse* (n. a.) — *jätkude* — *jätke* ~ *jätkusid* — *jätkudesse*;

m õ i s — *mõisa* (n. a.) — *mõisa* (t. a.) — *mõisa* (t. a.) ~ *mõisasse* (n. a.) — *mõisade* — *mõisu* — *mõisadesse* — *mõisusse* (n. a.);

k õ i k — *kõige* — *kõike* — *kõike* ~ *kõigesse* — *kõikide* ~ *kõigi* — *kõiki* ~ *kõikidesse* — *kõigisse*.

Siia rühma kuuluvad ka palju segadust tekitanud sõnad *hetk*, *retk* ja *kõrb*:

h e t k — *hetke* (n. a.) — *hetke* (t. a.) — *hetke* (t. a.) ~ *hetkesse* (n. a.) — *hetkede* — *hetki* (~ *hetkesid*) — *hetkedesse* ~ *hetkisse*;

r e t k — *retke* — *retke* (t. a.) — *retke* ~ *retkesse* — *retkede* — *retki* — *retkedesse* ~ *retkisse*.

Kui ains. nim. on *k õ r b* (t. a.) ja omastav *k õ r v e* (n. a.), siis on hõlpus antud skeemi järgi moodustada kõik teised peakäanded:

k õ r b — *kõrve* — *kõrbe* ~ *kõrvesse* — *kõrbede* — *kõrbi* (~ *kõrbesid*) — *kõrbedesse* [~ *kõrvisse*]²⁾.

Sellesse rühmkonda kuuluvad veel astmevahelduslike sõnadena kõik *-nik-*, *-stik-*, *-rik-*, *-lik-*, *-mik-*, *-bik-*, *-kond-* ja *-elm-* lõpulisel, kui need on nimetavas käändes kahesilbilised ja kolmandas vältel või kolme- ja enamsilbilised. Astmevaheldus teostub siin n. ö. nim. sufiksitate osas, kuna astmevaheldus väliselt ainsuse nim. ja omastava vahel pole nähtav.

¹⁾ Mitmuse osast. eri lõppude selgitamise kohta on allpool eripeatükk.

²⁾ Nõrksulgudes on antud ainult teoreetiliselt õige muutevorm, mille tegelik tarvitamine pole praktilistel kaalutlustel soovitatav.

Näit. v õ l g n i k (t. a.) — v õ l g n i k u (n. a.) — v õ l g n i k k u — v õ l g n i k k u — v õ l g n i k k u d e ~ v õ l g n i k e — v õ l g n i k k e — v õ l g n i k k u d e s s e ~ v õ l g n i k e s s e ;

k u j u t e l m — k u j u t e l m a — k u j u t e l m a — k u j u t e l m a ~ k u j u t e l m a s s e — k u j u t e l m a d e — k u j u t e l m i — k u j u t e l m a d e s s e ~ k u j u t e l m i s s e .

Tähele panna: kõik säärased *-elm-lõpulised* sõnad (*teatelm, harjutelm*) on ainsuses *-a-lõpulised* (*teatelma, harjutelma*) ja seega mitmuse omastavas *-ade-lõpulised* (*teatelmade, harjutelmade*), kuid mitmuse osastavas *-i-lõpulised*: *kujutelmi, harjutelmi, teatelmi* (seega mitmuse osast. järgi käändeid moodustades saame *kujutelmissesse, teatelmist* jne.).

Sellesse käänderühma võime mahutada ka konsonandiga lõppevaid laensõnu, nagu *kompevek, piiskop, karusell, kompass, apteek*. Neis lühikese vokaali järele *k* ja *p*-ga lõppevad sõnad kirjutatakse ains. nimetavas käändes ühe *k* ja *p*-ga, millega need on ühtlustatud eesti *-ik-lõpulise* sõnade õigekirjutamisega (veel mõni aeg tagasi need kirjutati nimetavas käändes *kompevekk, piiskopp*¹⁾). Kõik muud sõnad, mis lõpevad lühikese vokaali järel *-l, -s, m-, gu,* kirjutatakse ka nimetavas käändes kahekordse konsonandiga, nagu vastavalt astmevahelduslikud eesti sõnad (*karusell* nagu *sell, kompass* nagu *kass*).

Mitmuse omastavas käändes on *-ikkude* lõpu asemel lubatud tarvitada ka *-ike*: kodanike (õigused). Viimane on saanud praegu täiesti üldiseks („Päevaleht“ tarvitab koguni *rüige* pro riikide).

Sellesse käändrühma kuuluvad sõnad, mis oma iseloomu poolest küll mahuvad siia, kuid millede muutmises keem on erinev üldisest selle rühma sõnade muutmiskeemist. Need on *keel, pars, kaas, uus* tüüpi sõnad. Nende muutmises ilmneb *-t* ainsuse osastavas (*keelt, part, kaant, uit*) ja vastavalt sellele on *-te* mitmuse omastavast peale (*keelte, kaante, uute, parte*); ains. sisseütlevas on osa sõnul võistlemas kaks vormi (tavalise *-sse-lõpuliste* vormide kõrval): *keelde ~ keele, äärde ~ ääre*. Mõlemaid vorme tuleb lugeda üheõiguslikuks. *Juurde ~ juure* üle on aastakümneid asjata vaieldud, viimasel ajal on küll vaidlus vaibunud.

¹⁾ Vt. J. V. Veski toimetatud suure õigekeelsus-sõnaraamatu (2. tr.) I ja II köite vastavaid sõnu. E. Muuk likvideeris sellise kirjutusviisi.

Selle käändrühma puhul on aga eriline põhjus peatuda mitmuse osastava käände juures. Nagu eespool oli märgitud, võib selle käändrühma sõnul mitm. osastava käändes olla neli erisugust lõppu: *-e, -i, -u, -sid*. Millal igauks neist lõppudest võib esineda, selles on meie keelemehed seni haruldaselt üksmeel (ainult K. Leetberg on olnud eriarvamisel).

1. Kõigil *-i* ja *-u*-tüvelistel sõnadel on mitm. osastavas *-e*, kusjuures osal *-u*-tüvelisel sõnul on arenemine selleni n. ö. poolel teel, s. o. *-u*-tüvelisel sõnul esineb *-e* lõpu kõrval veel *-sid* lõpp (*kände* kõrval ka *kändusid*), kuid see on ainult ülemineku nähtus.

2. *-e*-tüvelisel sõnul on mitm. osastavas *-i*; *-sid* lõpp esineb veel ainult anakronismina (*keppe*), kuigi *keppisid* vormi ei tule veel veaks lugeda, eriti luuletuskeeles.

3. *-a*-tüvelisel sõnul esineb kas *-u* või *-i*, olenevalt esimese silbi täishäälikust:

a. kui on esimeses silbis *a* (*au, ai*), *i, õ* (*õu, õi*), *ei, äi*, siis on *u*: *haudu, sigu, sõdu, õunu, mõisu, väinu, leibu*. Erandid: *pikki, silmi, kingi*.

b. kui on esimeses silbis *e, o, u, ä, ö*, siis on *i*: *vendi, otri, pulki, ränki, pööri*.

Erandid: 1. *i* ja *j* järel *e*: 1. *nüie, ohje*; 2. *ube*; 3. *nelju, välju*.

Kuigi, nagu tähendasin, selles küsimuses keeleteoste vahel valitseb haruldane üksmeel, ometi on sellesse rühma kuuluvate sõnade mitm. osastava kujundamisel (nii kõnes kui kirjas) esinevas rohkesti võõrkujusid (*õune, õuni, otre, kurke, ränke, kohte*), mida tuleb lugeda täiesti vigasteks vormideks.

2. Ains. nimetav nõrgas, omast. tugevas astmes.

Vastupidiselt eelmisele sõnaderühmale esineb astmevaheldus ka sääraselt, et ains. nim. kääne on nõrgas ja omastav tugevas astmes ja osastav taas nõrgas ja mitmuse omastav nõrgas astmes (välja arvatud erirühm *-me*-tüvelisi sõnu). Vastavalt sellele on muude ainsuse ja mitmuse käänete pilt vastupidine: ainsuses — tugev a., mitmuses — omastava käände järgi nõrk aste ja osastava järgi tugev aste.

Astmevahelduse ja käändelõppude skeem on selles käändrühmas peakäändeis järgmine.

Ainsus:	Mitmus:
Nim.: nõrk a. 0	tugev a. -d
Om.: tugev a. 0	nõrk a. -te (-de)
Osast.: nõrk a. -t	tugev a. -id
Sisseütll.: tugev a. -sse	{ nõrk a. -tesse tugev a. -isse.

Näit. *kate* — *katte* — *katet* — *kattesse* — *katete* — *katteid* —
— *katetesse* ~ *katteisse*.

Sellest skeemist erineva käändelõpu -de evivad mitmuse omastavas sõnad, millede ains. nim. käände lõpul on -l, -n ja -r: *küünal* — *küünalde*, *aken* — *akende*, *peenar* — *peenarde*, *pastel* — *pastelde*.

Eriteed on kujunenud kõik analoogiliselt vahelduvad -me-, -ne-lõpulisel sõnad, millede mitmuse omast. kääne moodustatakse ainsuse omastava käände põhjal: *lüge* — *liikme* — *liikmete*, *seeme* — *seemne* — *seemnete*, *anne* — *andme* — *andmete*¹⁾, *mähe* — *mähkme* — *mähkmete*.

Lõputa ainsuse sisseütlevat on selle rühma sõnust Eesti Kirjanduse Seltsi Keeletoimkond lubanud tarvitada järgmisist sõnust: *taevas*, *rake* ja *riie*. Siis: (läks) *taeva*, (pani hobuse) *rakke*, (pani enese) *riide*.

II. Astmevahelduseta sõnad.

A. Kahesilbilised ülipikaväetelised ja kolme- ja enamsilbilised.

Nim. sõnarühma peakäänete skeem on järgmine.

Ains.	Mitm.
Nimetav — 0	— d
Omastav — 0	— te
Osastav — t	— id
Sisseütll. — sse	{ — tesse — isse.

¹⁾ Vrd. sõnade *and*, *anne* (*ande*) ja *anne* (*andme*) muutumist peakäändeis:

1. *a n d* — *a n n i* — *a n d i* — *a n n i s s e* ~ *a n d i*, *a n d i d e* — *a n d e*,
2. *a n n e* — *a n d e* — *a n n e t* — *a n d e s s e* — *a n n e t e* — *a n d e i d*,
3. *a n n e* — *a n d m e* — *a n n e t* — *a n d m e s s e* — *a n d m e t e* — *a n d m e i d*.

Sellele käändrühmale on iseloomustav see, et ainsuse o s a s t a v moodustatakse ainsuse o m a s t a v a põhjal ja selle põhjal omakorda mitmuse o m a s t a v.

Näit. *t a s k u* — *tasku* — *taskut* — *taskusse* — *taskute* — *taskuid* — *taskuisse* — *taskutesse* ~ *taskuisse*.

K e l d e r — *keldri* — *keldrit* — *keldrisse* — *keldrite* — *keldreid* — *keldritesse* ~ *keldreisse*.

M õ i s a (mis on ka lubatavaks tunnustatud astmevaheldusliku *mõis* kuju kõrval) — *mõisa* — *mõisat* — *mõisasse* — *mõisate* — *mõisaid* — *mõisaisse* ~ *mõisatesse*.

K i r i k — *kiriku* — *kirikut* — *kirikusse* — *kirikute* — *kirikuid* — *kirikutesse* ~ *kirikuisse*.

K i r j u t a j a — *kirjutaja* — *kirjutajat* — *kirjutajasse* — *kirjutajate* — *kirjutajaid* — *kirjutajaisse* — *kirjutajatesse*.

Selle käändrühma puhul on arusaamatusi tekitav ains. o s a s t a v (ja selle põhjal ka mitmuse omastav) ja ainsuse s i s s e ü t l e v kääne. Näit. kõneldakse üldiselt: (poest ostetakse) *suhkurt*, (kaks) *meetert riiet*; (pistis käed) *tasku*, (viis puud) *keldri*, (sõitis) *kiriku*. Näib, et just selle rühma ainsuse sisseütleva lõputa vormid hakkavad ka kirjakeeles järjest läbi lööma, sest suur osa neist on ühiskeeles täiesti üldised: *tasku* (pistma), (*mine*) *põrgu*, (sõitis) *kiriku*, *vaksali*. Eesti Kirjanduse Seltsi Keeletoimkond lubabki tarvitada lõputa sisseütlevat järgmisist sõnust: *põrgu*, *tasku*, *vaksal*, *kamber*, *kirik*, *korter*, *pagas*, *teater*, *vabrik*, *vanker* ja *voodi*. Nii oleme õigustatud kõnelema ja kirjutama näit. järgmiselt: (astus) *põrgu*, (pistis käed) *tasku*, (sõitis) *vaksali*, (hiilis) *kambri*, (astus) *kiriku*, (asus elama uude) *korteri*, (läksid) *teatri*, (istus) *vankri*, (heitis) *voodi* (magama).

B. Kahesilbilised pikavärtelised ja lühivärtelised -e-lõpulised ja -nna-lõpulised sõnad.

Selle rühma sõnade peakäänete käänamisskeem on järgmine:
mine:

Ainsus:	Mitmus:
Nimetav — 0	— -d
Omastav — 0	— -de
Osastav — -t (0)	— -sid
Sisseütlev — -sse	— -desse.

Nagu siit näeme, on ühist eelmise rühma sõnadega ainult ainsuse osastavas. Mitmuse osastavat iseloomustab paindumatu -sid lõpp. Ainsuse sisseütlevas on *pere* ja *tare* sõnust võimalikud ka lõputa *perre* ja *tarre* sõnakujud (Sõnul, *rubla*, *vedru*, *kahju* ja *lahja* on ainsuse osastav lõputa).

Näit.: *hapu* — *hapu* — *haput* — *hapusse* — *hapude* — *hapusid* — *hapudesse*.

Vene — *vene* — *venet* — *venesse* — *venede* — *venesid* — *venedesse*.

C. Kahesilbilised esmavärtelised.

Selle rühma sõnade käänamisskeem on järgmine:

Ainsus:	Mitmus:
Nimetav — 0	— -d
Omastav — 0	— -de
Osastav — 0 (<i>d</i>)	— -sid, -i, -u, -e
Sisseütlev — $\begin{cases} -sse \\ 0 \end{cases}$	— -desse ~ -isse, -usse, -esse.

Nagu sellest skeemist nähtub, see käändrühm läheneb oma muutelõppude poolest peaaegu täielikult astmevahelduslikele sõnule, millede ainsuse nimetav on tugevas ja omastav nõrgas astmes. Ainult mitmuse osastava -sid lõpp on domineerivam (-u-tüvelisis sõnus täielikult)¹⁾.

Näit. *küla* — *küla* — *küla* — *külla* ~ *külasse* — *külade* — *külasid* [~ *küli*] — *küladesse*.

Sellesse rühma kuuluvaist sõnust pälvivad tähelepanu sõnad *tuli*, *meri*, *veri*, *lumi*, *uni* ja *mõni*, millede ains. osastav on *tuld*, *merd*, *verd*, *lund*, *und*, *mõnd* e. *mõnda*. Ainsuse sisseütlevas käändes oli nim. sõnust seni lubatud *lumme* ~ *lumesse*, *verre* ~ *veresse*, jne., *lumme* ~ *lumesse* vormid, kuid nüüd on lubatud Eesti Kirjanduse Seltsi Keeletoimkonna otsusel ka sõnakujud: *merde*, *lunde*, *verde*, *tulde*, *unde*, *mõnda*, mis on Põhja-Eesti murdealadel täiesti üldised, peaaegu ainulised.

Sellesse rühma kuuluvad veel -tar ja -elu-lõpulised ja neljasilbilised laensõnad, millede lõpul on -um, -er, -al jne. Näit. *gümnaasium*, *muuseum*, *raadium*, *ohvitser*, *kaunitar*, *käsitelu*, *mõtiskelu*.

¹⁾ -a-tüvelisis sõnus, millede esimeses silbis on d, e, õ, on lühem lõpp selle vastu palju üldisem (*vanu*, *sõnu*, *keni*).

D. Ühesilbilised pika vokaaliga ja difton-
giga sõnad (*maa, koi*).

Nende erinevuseks eelmisist sõnust on ainult osastav
kääne ainsuses ja mitmuses (*maad — maid, koid —
— koisid*).

E. *-ne, -us, -s*-lõpulised sõnad (millede omastav on
-se-lõpuline).

Selguse pärast vaatleksime veel lahus teistest astmevaheldu-
seta sõnust omastavas *-se-lõpulisi* sõnu. Need pälvivad tähelepanu
peamiselt mitmuse osastava huvides. Neid võime
rühmitada selle eesmärgi kohaselt järgmiselt:

1. Kolmesilbilised lühikese- ja pikaväl-
telised ja kahesilbilised ülipikavärtlised
sõnad, millede mitm. osast. käände lõpul on *-id*. Näit.: *rebane —
— rebaseid, otsuse — otsuseid, vaene — vaeseid, käis — käiseid*.

2. Kahesilbilised pikavärtlised, kolme-
silbilised ülipikavärtlised, neljasilbilised
ja viiesilbilised *-s-, -lane-, -line-, -kene-lõpulised* sõnad,
millede mitmuse osast. lõpul on *-i*.

Näit.: *maine — maisi, õine — õisi, endine — endisi, kõr-
gune — kõrgusi, kogudus, kogudusi, parajuslane — parajuslasi*.

Kokkuvõtteid ja järeldusi.

Kui nüüd asuda kokkuvõtete ja mõningate järelduste tege-
misele, siis kerkib kohe esimene küsimus: missuguseid praktilisi
järeldusi võime teha sõnade iseloomu ja nende muutmiskeemide
tundmisest? Vastus on lihtne: me omandame oskusi ning kindluse-
tunnet paremini orienteerumiseks eesti käändsõnade deklinatsi-
oonide rägastikus. Siin on meil tõepoolest tegemist paksu rägast-
tikuga. Kuid selles padrikus on valmistatud üsna kindlapiirilised
sihid, millede tundmine teeb igaühe teadlikuks eesti käändsõnade
muutmisprotsessist ja nende eri muudete õigest tarvitamisest.

Algaksime mõne üldiselt tuttavama sõna iseloomu ja kuulu-
vuse vaagimist, et näitlikumalt selgitada mõnede sõnade eri
muutmisvõimalusi.

Kaua aega on vaidluse all olnud sõna „*pale*“ õige ja mitteõige
deklineerimine. Kõik mäletame raamatute raamatu tuttavat lau-

set: „*Pale* higi sees pead sa leiba sööma...“ *Pale* on siin o m a s t a v a s k ä ä n d e s. Võtame veel muid käändeid. Kuidas öelda, „kas tõstis püssi *palge*“ või „tõstis püssi *palgesse*“ või kuidagi teisiti? Me tahaksime väga teada saada, kuidas on kõne all oleva sõna ainsuse nimetav kääne. Seda me teame kõik ühtlase n a üle riigi: *pale*. Kui nim. kääne on *pale* ja omastav on *pale*, siis järeldub sellest, et see on a s t m e v a h e l d u s e t a sõna. Välisel vaatlusel selgub veel, et see on k a h e s i l b i l i n e, l ü h i v ä l t e l i n e ja - e - l ö p u l i n e. Tähendab, peaks muutuma nagu *vale, pere, vene*. Siis *pale* — *pale* — *palet* — *palesse* — *palede* — *palesid*. Nii see ongi peaaegu üle kogu mandri Eestis. L ä ä n e - E e s t i murdealadel esineb aga *pale* a s t m e v a h e l d u s l i k u n a, s. o. *pale* — omast. *palge* — *palet* — *palge*(sse) — *palete* — *palgeid*. Viimane muutmiskäik pääsiski kirjakeeles iseseisvusajal võidule (Joh. Aaviku mõjutusel) ja *pale*:*pale* esindus tembeldati veaks. Kuid Eesti Kirjanduse Seltsi Keeletoimikond otsustas 17. V 38 lubada deklioneerida ka *pale*:*pale* jne. *pale*:*palge*. jne. kõrval. Nii on nüüd taas õige ka piibli vorm: *pale* (higi sees) ja nüüd võime vaadata *palest palesse* (*palgest palgesse* vormide kõrval).

Teine sõna, mille kallal on kaua piike murtud, on tuttav k õ r b. Keskkooli ajast vahest mäletame kõik Jak. Liivi teost, mille pealkiri on „Kõrbe lõvi“. Tähendab, omastav k. on *kõrbe*. Piiblist mäletame jutte *kõrbes* r ä n d a m i s e s t, et kuski olnud suur *liivakõrbe*. Küsimine: missuguse iseloomuga nim. sõna on? Kui nim. kääne on *kõrbe*, omastav kääne ka *kõrbe*, siis on selge, et see sõna on k a h e s i l b i l i n e ja a s t m e v a h e l d u s e t a. Tekib veel v ä l t e - k ü s i m u s: kas *kõrbe* (2. välde) või *kõrbe* (3. välde)? R a h v a k e e l e s kuuleme selle hääldamist 3. vältes. Kuid rahvakeelest tunneme veel *kõrve*:*kõrbe*:*kõrvet* kujusid, s. o. a s t m e v a h e l d u s l i k u l t (nim. n õ r g a s, omastav t u g e v a s astmes). Kuid kirjakeels pääsis kehtivusele küll astmevahelduslik, kuid v a s t u p i d i s e l t: nimetavas käändes tug. a.: *kõrb*, omastav kääne *kõrve* (nõrk aste) jne., nagu oli esitatud eespool. See selle sõna ebarahvakeelne deklioneerimine tekitas rohkesti arusaamatusi ja segadusi ja Eesti Kirjanduse Seltsi Keeletoimikond otsustaski lõpuks senise ainulubatava *kõrb*:*kõrve* jne. kõrval lubada ka *kõrbe* — *kõrbe* — *kõrbesse* — *kõrbete* — *kõrbeid* kujusid, s. o. a s t m e v a h e l d u s e t a ja ü l i p i k a v ä l t e l i s e n a (nagu *aasta*). Nii võime nüüd öelda ja kirjutada:

(ta läks) *kõrbesse* (nim. kääne on *kõrbe*) ja (ta läks) *kõrbe e. kõrvesse* (nim. kääne on *kõrb*).

Lõpuks võiksime veel peatuda mõnede *-ne-*, *-us-*, *-s-lõpu* liste sõnade rühmade muutevormide selgitamise juures. Sellesse valdkonda kuuluvate sõnade deklinaerimises ollakse keelemeeste seas haruldaselt üksmeelsed (nagu mitmuse osastava lõpudegi küsimuses). Rääkimata muust ajakirjandusest, olen pedagoogiliseski ajakirjanduses, millele teevad kaastööd peamiselt õpetajad, siiski märganud rohkesti vastuoksusi *-se-tüveliste* sõnade muutmises, eriti mitmuse osastava vormides. Kas kirjutada *otsusi* või *otsuseid*, *kursuseid* või *kursusi*, *endiseid* või *endisi* — see näib olevat paljudele täitsa ükspuha. Nii see ometi ei ole! Siin on välja kujunenud kindlad piirid, mida peame kindlasti arvestama.

-se-tüveliste sõnade juures peame alati silmas pidama kaht asja: 1) sõnavälde ja 2) silpide arv. Peame teadma, et *-se-tüveliste* kolmesilbilised esma- ja teisevärtelised sõnad evivad mitmuse osastavas *-id* lõpu. Kuna *otsus* on fikseeritud teisevärtelisena, siis on selle mitmuse osastav *otsuseid* (nagu *vastus* — *vastuseid*, *ollus* — *olluseid*, *annus* — *annuseid*)¹⁾.

Kahesilbilised pikavärtelised ja kolmesilbilised *-se-tüvelised* sõnad evivad mitmuse osastavas *-i*-lõpu. Kuna *õine*, *maine*, *kuine*, *soine*, *jäine*, *puine*, *luine* on fikseeritud pikavärtelistena, siis on mitmuse osastavas käändes *õisi*, *maisi*, *kuisi*, *soisi*, *jäisi*, *puisi*, *luisi* (ains. osastav on *õist*, *maist* jne., mitmuse omastav ainsuse osast. järgi *õiste*, *maiste* jne.). Kuna *üldine*, *endine*, *aastane*, *pikkune*, *laiune*, *suuline*, *põhjus*, *pikkus*, *oskus*, *rikkus* on kolmesilbilised ülipikavärtelised sõnad, siis on nende mitmuse osastav *üldisi*, *endisi*, *aastasi* (NB! kooli astub seitsmeaastasi lapsi), *pikkusi*, *laiusi*, *suulisi* (NB! Hinnati õpilaste suulisi *vastuseid*), *põhjusi* (NB! Uuritakse õpilaste nõrga edasijõudmise *põhjusi*), *pikkusi*, *oskusi*, *rikkusi* („talletame talveks suverikkusi“).

Lõpuks peatuksin veel sõna „väike(ne)“ muutmisel. Selle sõna deklinaerimine on tekitanud järjest segadusi. A metli-

¹⁾ Ka kahesilbilised ülipikavärtelised kuuluvad sellesse sõnarühma: *käis* — *käiseid*, *veis* — *veiseid*, *eos* — *eoseid*; *sõene* — *sõeseid*, *kuune* — *kuuseid*.

kult mahutati see sõna kolmesilbiliste ülipikaväl-
teliste sõnade rühma, s. o. nagu sõna *üldine* — kuigi see
nimetavas käändes võib eksisteerida ka „väike“ kujul —
s. o. mitm. osast. *väikesi*. Kuid ains. omastava kaju *väikese* —
mis on rahvakeeles vähe tuntud — kõrval on üldisem vorm
väikse, osastav *väikset*, millega see sõna ongi sobitunud kahe-
silbiliste ülipikavälteiste sõnade kategooriasse.
Seega on kaju *väikseid* täiesti ootuspärane. Ja Eesti Kirjanduse
Seltsi Keeletoimkond lubaski senise fikseeritud käänamisviisi
väike, *väikese*, *väikest*, *väikeste*, *väikesi* kõrval ka *väike*, *väikse*,
väikest, *väikeste*, *väikseid*.

Seni käsitlesin peamiselt üldtuntud sõnu. Aga me võime
kokkupuutesse sattuda ka vähetuntud sõnadega. Näit. A.
Mälgu teoseis esineb *püüs*, *püüsega*. Näeme, et see on kahesilbi-
line sõna. Teame, et *-se*-sõnad on astmevahelduseta ja kuna on
väga tõenäoline, et see sõna on ülipikavälteine, siis peaks see dek-
lineeruma nagu *teos*, s. o. *püüs* — *püüse* — *püüst* — *püüsesse* —
püüste, *püüseid*. Põgus pilk E. Muugi „Väikesse õigekeelsus-
sõnaraamatusse“ ja me näeme, et meie arvestus on olnud õige.

On olemas veel teisigi paralleel-vorme (näit. *lihtne* — *lihtse*,
moodne — *moodse*, *ehtne* — *ehtse*, *soodne* — *soodse*, *täpne* —
täpse, millede kõrval on lubatud ka segatüüpi vorme *lihtne* —
lihtsa, *moodne* — *moodsa*, *ehtne* — *ehtsa*, *soodne* — *soodsa*, *täpne*
— *täpsa* (*täppis* vorm on üldse taunitav) —; sõnade *vaher*, *aher*,
hoolas, *armas*, *sünnis*, *õnnis*, *ärgas*, *tõrges* ainsuse osasta-
vas on üheõiguslikena kaks rööpvormi: *vahert* ~ *vahtrat*, *ahert*
~ *ahtrat*, *hoolast* ~ *hoolsat*, *armast* ~ *armsat*, *sünnist* — *sünd-*
sat, *õnnist* ~ *õndsat*, *ärgast* ~ *ärksat*, *tõrgest* ~ *tõrksat*), kuid
neist kõigist polnud vahest tarvidustki siinkohal juttu teha —
kuigi rööpvormide rohkust on üldiselt taunitud —, õigekeelsuse
sõnaraamatuis on need kõik olemas. Muide, ei maksakski rööp-
vormidesse nii eitavalt suhtuda. See on fikseerumis- ning üle-
mineku-ajajärgu paratamatu nähtus. Ja teiseks, võib ka paral-
leel-vormidel olla see hüve, et võimaldab enam mitmekesi-
sust, painduvust, nõtkust eri sõnakujude valikul. Sellena see
võib jääda kauemaks ajaks meie keele püsima. Nii on soome
keeles võimalik näit. mitmuse omastavas paljudest
sõnadest kuni kolm rööpkuju (näit. *onnetomien*, *onneto-*
main, *onnetonten*; *kirveiden*, *kirveitten*, *kirvesten*).

Lõpuks riivaksin vaid lühidais joonis osastavalise e. i-mitmuse tarvitamist. See küsimus on viimaseil aastail kaotanud oma endise teravuse ning ägeduse. Seetõttu selle äärjõned on saanud rahulikult kristalliseeruda. Nüüd teame, et kahes sõnarühmas võime vähese eksimisvõimalusega eranditult tarvitada osastavalist mitmust: 1. kõigist astmevahelduseta sõnust (välja arvatud ainult kahesilbilised lühivältelised sõnad, kus saame ainult osaliselt moodustada -i-mitmuse vorme, kahesilbilised pikavältelised, kus ei saa üldse -mitmust kujundada, ja *koi*-tüüpi sõnad) ja 2. kõigist astmevahelduslikest sõnust, mille ainsuse nimetav on nõrgas ja omastav tugevas astmes.

Nim. kaks sõnarühma haaravad endasse peaaegu täies ulatuses osastavalise mitmuse piirid ja ulatuse. Kui võtame ükskõik missuguse astmevahelduseta ülipikavältelise kahesilbilise või kolme- ja enamasilbilise (kaasa arvatud ka omastavas -se-lõpulised sõnad), siis võime neist kujundada ja kasutada piiramata vabadusega osastavalist mitmust, tarvis ainult tunda ja teada mitmuse osastava õiget moodustamist (eriti -se-tüvelisis sõnus). Näit. *vanker* (kahesilbiline ülipikavälteline astmevahelduseta) sõnast on mitmuse osastav *vankreid*, siis saame alati puhtaid osastavalise mitmuse käändeid: *vankreis*, *vankreil* jne.; *nädal* (kolmesilbiline — muu pole enam tähtis!) sõnast: *nädalail* jne.; *meelitaja* (neljabiline) sõnast: *meelitajail* jne.; *gümnaasium* (mitm. osast. *gümnaasiume*!) sõnast: *gümnaasiumes*, *gümnaasiumest* jne.; *üldine* (mitm. osast. k. *üldisi*!) sõnast: *üldisil*, *üldisis* jne. Kõigis käändeis ometi ei sobi hästi osastavalise mitmuse tarvitamine. Need on olev, raja v, kaasaütlev (ja osalt ka ilmaütlev). Eriti -se-lõpulistest sõnadest moodustatud kaasaütleva käände tarvitamine on i-mitmuse innukat õhutajat Joh. Aavikut rängasti pahandanud ja teda korduvalt sundinud kõnelema ja kirjutama — *sigatõvest* (*küsimusiga*, *inimesiga* jne., vt. näit. J. A. „Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika“ lk. 58).

Niisamuti avar on osastavalise mitmuse kujundamine astmevahelduslikest sõnust, millede ainsuse nimetav kääne on nõrgas ja omastav k. tugevas astmes, sest

kõigi sellesse rühma kuuluvate sõnade mitmuse osastav kääne on *-id-lõpuline*. Näit. *tütar* — *tütred* — *tütrel*, *lüge* — *liikmel* jne.

Nagu eespool oli juba tähendatud, on osastavalise mitmuse kujundamine mitmeti keerulisem ja mõnevõrra kitsendatudki neist astmevahelduslikest sõnust, millede ainsuse nimetav kääne on tugevas astmes ja omast. kääne nõrgas astmes, seega *kapp* : *kapi* tüüpi sõnust. Peale mitmuse osastava k. õige lõpu tundmise on selle rühma sõnade puhul tarvis silmas pidada veel astmevaheldust, sest siin kõik osastavalise mitmuse käänded peavad olema nõrgas astmes (peale mitmuse osast. käände). Viimane asjaolu teebki paljudest sõnust selles rühmas mitmuse osastava moodustamise keeruliseks ja küsitavaks, koguni võimatuks. Näit. sõnast *leht* saame i-mitmuse seesütleva k. *lehis*, mida me üldiselt tarvitamegi, niisamuti sõnast *pikk*, *pikil*, *pikis* jne. Kuid juba sõnast *kild* saame näit. äärmiselt küsitava kuju *killel*, sest mitm. osast. k. on sellest sõnast *kilde* ja et nõrgas astmes on *ll*, siis saame i-mitmuslikke *killel*, *killelt* jne. Sõnast *luud* oleks reeglipärane i-mitmuse seestütlev *luuist*, mis on muidugi võimatu. Ehk jätkub neist näidiseist.

Nii tuleb vaadeldud sõnade rühmast osastavalise mitmuse vormide moodustamisega olla väga ettevaatlik nii isiklikus tarvitamises — võib kergesti väärkujusid moodustada! — kui ka õpilastelt sellel alal paljunõudmises, mis võib muutuda asjatuks teoretiseerimiseks ja koguni tuupimiseks.

Veelgi piiratum on osastavalise mitmuse moodustamine kahesilbilisis astmevahelduseta lühiväلتelisist sõnust (*e-* ja *u-lõpulisist* sõnust ei saa üldse moodustada!). Seega siis *vana*, *kõva*, *maja*, *kivi*-tüüpi sõnust. Peetagu meeles: saame moodustada ainult *a-*, *i-lõpulisist* sõnust, millel on juba fikseerunud lühemalõpuline mitmuse osastav! Siis kuna on juba *maju*, *kanu*, *sõnu*, *kive*, *keni*, siis saame ka näit. *majus*, *kanul*, *sõnust*, *kivesse*, *kenil* jne. i-mitmuse vorme, muidu mitte.

Et kõik eesti keele õpetajad ootavad igatsusega seda aega, mil me vabaneksime nii kõnes kui kirjas väärkujudest, nagu *summe* (koguni *summi!*), *paljuis*, *hapuul*, *vedruis*, milledest pole üldse võimalik kujundada ei lühemalõpulist mitmuse osastavat käänat ega osastavalise mitmuse vorme, see ei vaja vististi

lähemat põhjendust käesolevate ridade lugejaile. Suuremat teadlikkust ja tagasihoidlikkust osastavalise mitmuse vormide kujundamises ja vähem teoretiseerimist ja ülepingutamist sellel alal — ja segadused osastavalise mitmuse tarvitamise alal kaovad jäävalt.

H. R a j a m a a.

Toimetuselt.

Järgmine „Kooliuuenduslase“ number ilmub septembris harilikul kujul, s. o. mitte Tartu täienduskursuste erinumbrina.

Trükitud 16. augustil 1939.

Väljaandja „Õpetaja“, Tallinn, Pühavaimu 11. Vastutav ja tegevtoimetaja Joh. Käis. Toimetuse aadress: Tartu, Tähe 77-3.

Hind 25 senti

EESTI
RAHVUSRAAMATUKOOL
AR